

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Rationaliteit en sociale keuze

Deemen, A. van

Citation

Deemen, A. van. (1989). Rationaliteit en sociale keuze. *Acta Politica*, 24: 1989(2), 213-223. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449729>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449729>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Marsh, dat het doel er niets toe doet, in twijfel te trekken. Bij verder onderzoek lijkt het nu vooral interessant om eens nader aandacht te besteden aan het gebruik van decisieregels. Aan de hand van literatuuronderzoek kan besloten worden welke decisieregels hiervoor in aanmerking komen. Het zal hierbij noodzakelijk zijn een wiskundig model te ontwikkelen voor de diverse decisieregels, omdat grote aantallen spreidingsdiagrammen niet meer met de hand verwerkt kunnen worden. Eveneens zal de invloed van een aantal andere variabelen, zoals bij voorbeeld effectiviteit van actiemiddelen, in dergelijk onderzoek bekeken moeten worden.

Referenties

- Barnes, S.H., M. Kaase e.a., *Political Action, mass participation in five western democracies*. Sage, Beverly Hills/Londen 1979.
- Bronner, A.E., en R. de Hoog, *Politieke voorkeur: oordelen en beslissen*. Dissertatie, Amsterdam 1978.
- Gallhofer, I.N., W.E. Saris en M. Melman, The empirical decision analysis procedure. In: I.N. Gallhofer, W.E. Saris en M. Melman (red.), *Different text analysis procedures for the study of decision making*. Sociometric Research Foundation, Amsterdam 1986, 53-68.
- Jöreskog, K.G., en D. Sörbom, *LISREL VI: Analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables, and least squares methods*. University of Uppsala, Uppsala 1986.
- Marsh, A., Exploration in unorthodox political behaviour: a scale to measure 'protest potential'. *European Journal of Political Research*, 2 (1974), 107-129.
- Marsh, A., *Protest and political consciousness*. Sage, Beverly Hills/Londen 1977.
- Marsh, A., en M. Kaase, Measuring political action. In: S.H. Barnes, M. Kaase e.a., *Political Action, mass participation in five western democracies*. Sage, Beverly Hills/Londen 1979, 57-96.
- Saris, W.E., en W.M. de Pijper, Computer assisted interviewing using home-computers. *European Research*, 14 (1986), 144-150.
- Svenson, O., Process descriptions of decision making. *Organisational Behaviour and Human Performance*, 23 (1979).
- Thomassen, J.J.A., F. Heunks, J.W. van Deth en E. Elsinga, *De verstomde revolutie, politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig*. Samsom, Alphen aan den Rijn 1983.
- Verwey, M.J., W.E. Saris, G. Bonsel, B. van Hout, J.D.F. Habbema, P.J. van der Maas en F.Th. de Charro, *A Measurement procedure for the evaluation of health states by the general public*. Sociometric Research Foundation, Amsterdam 1987.

Commentaar en discussie

Rationaliteit en sociale keuze

Ad van Deemen

1. Inleiding

In Acta Politica 88/3: 275-309 is een verhaal verschenen van de hand van Huib Pellikaan (in vervolg *HP*) met als titel *Rationele keuze, collectieve besluitvorming en de noodzaak van normen*. Dit verhaal van *HP* is een bijdrage aan de serie over politieke theorieën zoals verschenen in AP 88/2 en AP 88/3.

HP probeert in zijn verhaal een viertal collectieve besluitvormingstheorieën te beschrijven die naar zijn zeggen te onderscheiden zijn 'op basis van verschillende concepten van rationaliteit' (Pellikaan 1988: 277). Deze theorieën zijn: 1) de theorie van collectieve actie, 2) de public choice-theorie, 3) de social choice-theorie en 4) de speltheorie. Het is niet de bedoeling van *HP* 'een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de verschillende benaderingen'. Als centrale invalshoek voor de behandeling van de theorieën kiest hij 'de wijze waarop de tegenstelling tussen individuele rationaliteit, maximaliseren van het eigen belang, en het realiseren van het algemeen belang, het Paretiaans optimum, wordt beoordeeld' (Pellikaan 1988: p. 277).

In dit verhaal wil ik een kritiek leveren en een aanvulling geven op het betoog van *HP*. Ik zal me hierbij beperken tot het thema van de rationaliteit en *HP*'s beschrijving van de sociale keuzetheorie. Deze beperking betekent overigens niet dat ik het eens ben met het overige betoog van *HP*.

2. Rationaliteit

HP probeert de verschillende besluitvormingstheorieën van elkaar te onderscheiden door verschillende 'concepten van rationaliteit' te hanteren. Nu onderscheidt *HP* welgeteld twee concepten van rationaliteit. Het ene beschrijft hij als:

'rationeel gedrag is maximaliseren van het eigenbelang'.

Met de formulering van het andere gaat het wat minder vlot:

'i) het economisch motief voor de consument is veranderd van maximalisatie van kardinaal nut in ordinaal nut; ii) het economisch beginsel is gewijzigd van efficiënt handelen in de eis van consistentie.'

Voor beide citaten zie Pellikaan (1988: 285). De theorie van collectieve actie en public choice-theorie gaan volgens *HP* uit van het eerste concept, de speltheorie en de sociale keuzetheorie van het tweede. De vraag komt op hoe *HP* de sociale keuzetheorie van de speltheorie en de theorie van collectieve actie van public choice-theorie onderscheiden heeft.

Belangrijker echter is dat er conceptuele fouten aan te wijzen zijn in het betoog van *HP*. De eerste fout van deze aard is de verwarring van 'eigenbelang' met 'rationaliteit'. Maximalisatie van het eigenbelang kan zeer wel rationeel zijn maar is dat niet noodzakelijk. In zijn bespreking van de theorie van collectieve actie, de theorie die van maximalisatie van eigenbelang zou uitgaan, voert *HP* M. Olson op als hoofdrolspeler. Nu wordt juist door Olson zelf (Olson 1965: 64-5) erkend dat rationaliteit niet hetzelfde is als eigenbelang. Hij is zich zelfs bewust van de mogelijke verwarring die kan ontstaan tussen deze twee begrippen. Hij geeft daarom expliciet aan dat zijn theorie rationaliteit als uitgangspunt heeft en niet (maximalisatie van) eigenbelang: 'the argument about large, latent groups, then, does not necessarily imply self-interested behavior, though such behavior would be completely consistent with it. The only requirement is that the behavior of individuals in large groups or organizations of the kind considered should generally be rational...' (Olson 1965: 64-5).

De tweede conceptuele fout die *HP* maakt, is de verwarring van de aard en theoretische weergave van datgene wat gemaximaliseerd moet worden (de maximand) met maximaliserend gedrag zelf. Rationaliteit heeft te maken met het selecteren van een alternatief dat het meest geprefereerd wordt, of, in geval van nutfuncties, het alternatief dat het meeste (subjectief of objectief verwacht, ordinaal of cardinaal meetbaar, interpersoonlijk vergelijkbaar enz.) nut oplevert en niets met de aard van dat alternatief en de wijze waarop het gerepresenteerd wordt. Natuurlijk, nutmaximalisatie kan op verschillende manieren theoretisch tot uitdrukking gebracht worden. Dit komt omdat een keuzeproces onder verschillende omstandigheden plaats kan vinden. Kiezen bij onzekerheid is iets anders dan kiezen bij risico of kiezen bij zekerheid. Zie bij voorbeeld Harsanyi (1977: hst. 3). Nauw hiermee samenhangend is de aard van het besluitvormingsobject ofwel, minder bestuurskundig gesproken, de aard van de keuze-

ruimte. Een verzameling van goederenpakketten is wiskundig gezien wat handelbaarder dan een verzameling van beleidsposities of een verzameling van agendapunten. Waar het om gaat echter is dat al de theorieën die *HP* noemt dezelfde rationaliteitsgedachte gemeen hebben. Dit is de gedachte dat rationaliteit het selecteren van het beste, van het optimale of, in geval van nutrepresentaties op welk meetniveau dan ook, van het alternatief met het meeste nut is. Het doet er hierbij niet toe of dit nut nu interpersoonlijk vergelijkbaar is of niet, subjectief of objectief verwacht is, ordinaal meetbaar is of meetbaar op interval of rationiveau, differentieerbaar is of niet.

Samenvattend, (1) *HP* verwacht het begrip 'eigenbelang' met het begrip 'rationaliteit'. (2) Hij meent dat er meerdere rationaliteitsconcepties binnen het rational choice paradigm zijn, hoewel er in feite slechts één is.

3. Sociale keuzetheorie

De notie van rationaliteit als nutmaximalisatie kan ook op macroniveau gehanteerd worden. We spreken in dit geval van collectieve rationaliteit, maatschappelijke optimaliteit, maximaal collectief nut etc. Evenmin als op microniveau is het hierbij nodig direct te denken aan algemene markt-systemen, evenwichtige prijsvectoren, evenwichtige verdeling van goederen en diensten en optimale allocatie van produktiemiddelen, kortom, aan specifiek economische verschijnselen. De notie van collectieve rationaliteit is zeer wel toepasbaar op andersoortige maatschappelijke verschijnselen.

Het grote probleem (en verrassing!) echter is dat in het algemeen de rationaliteit van de betrokken individuen (rationaliteit op microniveau) geen garantie vormt voor het bestaan van collectieve rationaliteit (rationaliteit op macroniveau). Natuurlijk zijn er uitzonderingen. Het is welbekend uit de algemene evenwichtstheorie dat Edgeworth- en Walraseseconomieën (zuivere marktssystemen) optimale paradijzen zijn indien men tenminste wenst af te zien van distributieve rechtvaardigheid. Zie bij voorbeeld Hildenbrand en Kirman (1976). Maar dit zijn de welbekende bevestigingen van de regel. De keuze van *HP* voor zijn centrale invalshoek – het verband tussen microrationaliteit en macrorationaliteit – ter evaluatie van de door hem gekozen theorieën is derhalve een goede en had een bijzonder interessante kunnen zijn. Met betrekking tot vooral de sociale keuzetheorie slaat *HP* echter, om één of andere reden, de plank volledig mis.

Thema's in de sociale keuzetheorie

In zijn excellente *Current Developments in the Theory of Social Choice* geeft Arrow (1977) een overzicht van de naar zijn inzicht twee belangrijkste ontwikkelingen in de sociale keuzetheorie op dat moment. Deze twee ontwikkelingen betreffen het thema van de collectieve rationaliteit en het thema van de interpersoonlijke nutsvergelijking. Wellicht staat de lezer nu even stil. Immers: *HP* beweert dat de sociale keuzetheorie interpersoonlijke nutsvergelijking heeft afgewezen en zelfs door het loslaten van dit thema in fundamentele moeilijkheden is geraakt:

'De afwijzing van de mogelijkheid van interpersoonlijke nutsvergelijking heeft... de basis weggenomen van een kardinale maatschappelijke welvaartsfunctie' (Pellikaan 1988: 294; benadrukking AvD).

'Het loslaten van de mogelijkheid van interpersoonlijke nutsvergelijking heeft dan ook in geen andere besluitvormingstheorie zoveel invloed gehad als bij de Social Choice. In feite is deze theorie hierdoor in een *ernstige crisis* aangeland' (Pellikaan 1988: 302; benadrukking AvD).

Deze uitspraken zijn niet juist. Interpersoonlijke nutsvergelijking is niet afgewezen noch losgelaten in de sociale keuzetheorie. Arrow heeft volkomen gelijk. Het onderzoek op dit terrein is vooral geïnitieerd door Sen die diverse vormen van interpersoonlijke vergelijkbaarheid koppelde aan diverse niveaus van meetbaarheid van nut. Het resultaat hiervan is een reeks nauw met elkaar samenhangende meet- en vergelijkbaarheidskaders (measurability-comparability frameworks). Zie hiervoor Sen (1970: hst. 7, 7*; 1977b; 1979). Vergelijk ook de belangrijke werken op dit gebied van d'Aspremont en Gevers (1977) en Roberts (1980b). Onmogelijkheids-theorema's voor de diverse meet- en vergelijkbaarheidskaders zijn onder andere geformuleerd door Roberts (1980a) en Schwartz (1986). Voor een samenvatting en overzicht van de resultaten op dit belangrijke terrein binnen de sociale keuzetheorie verwijs ik naar Sen (1986). Voor een diagrammatische inleiding tot dit terrein zie het uitstekende werk van Blackory *e.a.* (1984). Als er een 'ernstige crisis' is in de sociale keuzetheorie, dan ligt dat zeer zeker niet aan het 'loslaten van de mogelijkheid van interpersoonlijke nutsvergelijking'. Dit thema is nooit weg geweest uit de theorie en zal er voorlopig ook niet uit verdwijnen.

Het eerste citaat van *HP* is nog om een andere reden onjuist. Zelfs indien interpersoonlijke nutsvergelijking afgewezen zou zijn, dan nog is dat niet de oorzaak van het wegvallen van de basis voor een kardinale welvaartsfunctie. *HP* verwacht vergelijkbaarheid van nut met meetbaarheid van nut, iets waartegen Sen al gewaarschuwd heeft in zijn klassieke werk

(Sen 1970: hst. 7). In datzelfde werk bewijst Sen ook dat Arrows stelling overeind blijft in geval van kardinaal meetbaar nut (Sen 1970: theoreem 8*.2). Zie ook Sen (1977b, 1979, 1986). Vergelijkbaarheid staat los van meetbaarheid van nut.

Arrow is in zijn genoemd artikel buitengewoon helder in het weergeven van de stand van zaken van de door hem genoemde onderzoeksgebieden. Hij is mijns inziens echter niet volledig. Er zijn ten minste een tweetal andere buitengewoon interessante en zeer florerende onderzoeksterreinen in de theorie aan te wijzen namelijk het onderzoek rondom het thema strategisch keuzegedrag en niet-manipuleerbare collectieve keuzeprocedures en het onderzoek rondom de liberale paradox.

Het thema van strategie en manipuleerbaarheid betreft de gevoeligheid van collectieve besluitvormingsmechanismes voor het hanteren van andere dan oprechte voorkeuren. Een rationeel individu zal een andere dan haar oprechte voorkeur hanteren indien zij hiermee een sociale keuze kan bewerkstelligen die zij volgens haar oprechte voorkeur meer preferereert. Een besluitvormingsmechanisme die het hanteren van onoprechte strategieën toestaat heet manipuleerbaar. Binnen dit kader is vooral het Gibbard-Satterthwaite theorema van belang. Dit theorema zegt dat elk resoluut en niet-manipuleerbaar collectief besluitvormingsmechanisme dictatoriaal is. Voor een tweetal overzichtelijke bewijzen van deze stelling zie Schmeidler en Sonnenschein (1978). Een pionierswerk op dit terrein is Pattanaik (1978). In de eerste helft van de jaren tachtig heeft dit thema een belangrijke impuls gekregen door de speltheoretische benaderingen van Moulin (1983) en vooral van de Israëlische wiskundige en speltheoreticus Peleg (1984). Voor een overzicht van de stand van zaken zie Sen (1986).

Het thema van de liberale paradox betreft de inconsistentie van de Pareto-conditie met minimale eisen van vrijheid. Deze paradox is ontdekt door Amartya Sen (1970) en veroorzaakte een bulk van onderzoek en discussie. Een uitstekende inleiding tot de problemen rondom dit thema is Sen (1976). Voor een uitgebreidere en meer recente behandeling van het thema zie Suzumura (1983) of Wriglesworth (1985). Voor een samenvatting zie Sen (1986).

Collectieve rationaliteit en sociale keuze

Het thema van de collectieve rationaliteit verdient een aparte behandeling en wel omdat *HP* dit thema als uitgangspunt heeft genomen. Eén van de belangrijkste stellingen met betrekking tot dit thema is de stelling van Arrow (1963). *HP* zegt hiervan:

'(h)et onmogelijkheidstheorema heeft duidelijk gemaakt dat in een samenleving waarin mensen verschillende preferenties hebben, er altijd één of meer personen zich bij de wensen van de meerderheid dienen aan te sluiten' (Pellikaan 1988: 295).

Deze uitleg van Arrows stelling is niet correct. Ik zal derhalve wat dieper op Arrows stelling ingaan. Tevens zal ik proberen aan te geven wat het centrale resultaat van het onderzoek rondom het thema van collectieve rationaliteit en sociale keuze is.

In de achttiende eeuw ontdekte de Franse wiskundige, filosoof en sociale wetenschapper Marquis de Condorcet (1785) dat de meerderheidsregel kan leiden tot cyclische uitkomsten (sociale keuzes). Het is mogelijk dat een meerderheid x boven y prefereert, een meerderheid y boven z en een meerderheid z boven x . Het is duidelijk dat in geval van zo'n cyclische meerderheid er geen 'best' alternatief bestaat. Voor elk alternatief is er een ander dat geprefereerd wordt door een meerderheid. Een meerderheidsstelsel kan dus falen in het voortbrengen van een maatschappelijk optimum. Deze ontdekking werd in de negentiende eeuw opnieuw gedaan door de Britse logicus en wiskundige Dodgson (1876), beter bekend onder de naam Lewis Carroll (schrijver van *Alice in Wonderland*). Hoogst waarschijnlijk ontdekte Dodgson dit onafhankelijk van Marquis de Condorcet (zie hiervoor Black 1958: 193-4). Zoewel Condorcet als Dodgson waren zeer gepreoccupeerd met deze ontdekking. Beiden probeerden collectieve besluitvormingsmechanismen te ontwerpen die voldeden aan de meerderheidsgedachte (indien er een best meerderheidsbesluit is – een alternatief dat een meerderheid heeft over elk ander alternatief – dan wordt dat de sociale keuze), maar die tegelijkertijd op zinvolle wijze konden omgaan met meerderheidscycli (vergelijk ook Black 1958; Fishburn 1977).

In tegenstelling tot de vroegere sociale keuzetheoretici heeft het werk van Arrow (1963) betrekking op collectieve besluitvormingsmechanismen in het algemeen en dus niet alleen op meerderheidsstelsels. Met betrekking tot de mogelijkheid van cycli in sociale voorkeuren was Arrow rigoureuus. Hij verbood ze gewoon. Sociale voorkeuren dienen transitief te zijn (als een samenleving x boven y prefereert en y boven z , dan dient die samenleving ook x boven z te prefereren). Arrow stelde deze eis omdat deze eis voldoende garantie geeft voor het bestaan van een 'beste' sociale keuze, voor het bestaan van een maatschappelijk optimum dus. Collectieve besluitvormingsmechanismen die voor elke keuzesituatie transitieve sociale voorkeuren voortbrengen voldoen daarmee aan de eis van collectieve rationaliteit. Voor Arrow is collectieve rationaliteit een serieuze zaak die nauw in verband staat met democratische besluitvorming: '[c]ollective rationality in the social choice mechanism is ... an important attribute

of a genuinely democratic system capable of full adaptation to varying environments' (Arrow 1963: 120). Hij voorziet allerlei tegenspoed bij afwezigheid van collectieve rationaliteit zoals onbevredigende sociale keuzes, besluitvormingsimpasses, geparalyseerde besluitvormingsorganen en andere vreselijke 'adaptive failures'. Echter, de prijs van Arrows eis van transitieve collectieve rationaliteit is bijzonder hoog. De eis is namelijk inconsistent met het verbod op dictatuur (geen individu mag de volledige besluitvormingsmacht in handen hebben) indien een aantal andere redelijke eisen gesteld worden (onbeperkt domein, onafhankelijkheid van irrelevante alternatieven, Pareto-eis). Er kan geen besluitvormingsmechanisme bestaan dat voldoet aan dit pakket van eisen. Dit is in essentie de draak van Arrow. Zie Arrow (1963, 1967, 1977), Schwartz (1986), Sen (1970, 1977a, 1986) en Suzumura (1983) voor een bespreking van deze stelling.

Nu is transitiviteit van sociale voorkeuren weliswaar een voldoende voorwaarde voor het bestaan van een collectief optimum, echter geen noodzakelijke. Het zoeken is dus naar een zwakkere eis. Een sociale voorkeur bestaat uit twee delen, te weten een symmetrisch deel en een asymmetrisch deel. Het symmetrisch deel bestaat uit alle paren van alternatieven waarvoor het collectief indifferent is. Dit deel heet de sociale indifferentierelatie. Het asymmetrisch deel is de verzameling van alle paren (x, y) waarvoor geldt dat als de samenleving x prefereert boven y , dan wordt niet y geprefereerd boven x . Dit asymmetrisch deel heet ook wel de stricte sociale voorkeursrelatie. De eis van transitiviteit van sociale voorkeuren impliceert nu dat beide deelrelaties, zowel het symmetrisch deel als het asymmetrisch deel, transitief zijn. Wellicht is dit te veel gevraagd. Sen (1970) stelt daarom voor de eis van transitiviteit van de sociale indifferentie, van het symmetrisch deel, los te laten. Blijft over de eis dat alleen het asymmetrisch deel van een sociale voorkeur transitief is. Deze eis noemt Sen de eis van quasi-transitiviteit. Ook deze eis is voldoende voor het bestaan van een collectief optimum (een beste sociale keuze, een keuze met het hoogste collectieve nut). Deze verzwakking leidt echter niet tot de dood van de draak. In plaats van een dictator krijgen we nu namelijk een coalitie die de besluitvorming volledig kan bepalen en waarvan bovendien elk lid afzonderlijk de besluitvorming kan blokkeren (vetomacht heeft). Zie Schwartz (1986), Sen (1970, 1977a, 1986) en Suzumura (1983) voor een bewijs en discussie van deze zogenaamde oligarchiestelling.

Zelfs quasi-transitiviteit is niet noodzakelijk voor het bestaan van een collectief optimum. Een noodzakelijke en voldoende voorwaarde is dat het stricte deel van een sociale voorkeur acyclisch is (voor een bewijs zie Sen 1970: 16 of Suzumura 1983: 35-6), gegeven de volledigheid van een sociale voorkeur (voor elk paar alternatieven x en y is het uit te maken of x

geprefereerd wordt boven γ of andersom) en natuurlijk gegeven de eindigheid van de sociale keuzeruimte. De eis van acycliciteit van sociale voorkeuren leidt in derdaad tot het verdwijnen van oligarchische coalities. Echter, de draak blijft voortleven. In plaats van oligarchieën krijgen we nu te maken met individuen die vetomacht hebben, i.e. met individuen die de uitkomst van een besluitvormingsproces kunnen blokkeren. Zie Schwartz (1986), Sen (1977a, 1986) en Suzumura (1983) voor een bewijs en discussie van de vetomachtstelling. Omdat acycliciteit noodzakelijk en voldoende is, is dit het laatste station. Verder kan men niet gaan, zenzij men bereid is de notie van collectieve rationaliteit als optimaliteit op te geven. De conclusie is niet prettig. Indien men van een collectief besluitvormingsmechanisme verlangt dat het altijd een collectief optimum voortbrengt, dan kan men een ondemocratische opeenhoping van besluitvormingsmacht verwachten. Dit is het centrale resultaat van het onderzoek rondom het thema collectieve rationaliteit in de sociale keuzetheorie. Natuurlijk is dit thema ook in verband gebracht met de andere hierboven genoemde thema's van de theorie. Ik verwijs hiervoor naar de reeds eerder genoemde literatuur.

Amartya Sen

HP kiest de econoom Amartya Sen als hoofdfiguur in zijn bespreking van de sociale keuzetheorie. Nu moge uit het bovenstaande duidelijk geworden zijn dat Amartya Sen inderdaad een behoorlijke stempel gedrukt heeft op de ontwikkelingen binnen deze theorie. Deze keuze van *HP* is derhalve correct. Echter, *HP* gaat volledig voorbij aan de belangrijke bijdragen van Sen op bovengenoemde gebieden. Wel bespreekt hij opvattingen van Sen die nauwelijks iets te maken hebben met de sociale keuzetheorie.

Volgens *HP* (1988: 295) gaat Sen

'Arrows theorema anders te lijf door de definitie van rationeel gedrag te veranderen. De opvatting dat interne consistentie op zich een voldoende voorwaarde is voor rationeel gedrag, wijst Sen van de hand.'

Helaas geeft *HP* hier geen referentie op. Later in zijn betoog wordt duidelijk dat hij refereert aan een artikel waarin Sen het Prisoner's Dilemma centraal stelt (Sen 1974). In dit artikel zoekt men echter tevergeefs naar het 'te lijf gaan' van Arrows stelling. Sterker nog, Sen noemt de stelling niet eens. Evenmin vindt men er een veranderde definitie van rationaliteit, noch een afwijzing met betrekking tot interne consistentie als voldoende voorwaarde. Overigens schijnt *HP* dit later ook te beseffen:

'In tegenstelling tot Gauthier vervangt Sen niet het handelingsmotief van maximalisatie van eigenbelang in maximalisatie van het algemeen belang. Hij erkent de tegenstelling tussen beide belangen' (Pellikaan, 1988: 297).

Kennelijk is er toch niets veranderd. Merk verder op dat volgens dit citaat de sociale keuzetheorie (of is het de speltheorie?) toch *HP*'s eerste 'concept van rationaliteit' als 'maximalisatie van eigen belang' schijnt te gebruiken.

Sen is Arrows stelling niet 'te lijf gegaan' door een oplossing te zoeken voor het Prisoner's Dilemma. Sen heeft het probleem in andere werken op andere manieren aangepakt. Zoals ik hierboven reeds heb aangegeven, heeft hij geprobeerd te onderzoeken wat de consequenties zijn van interpersoonlijke nutsvergelijking (Sen 1970, 1977b, 1979, 1986) en van het verzwakken van de eis van transitieve collectieve rationaliteit (Sen 1970, 1977a, 1986). Ook heeft Sen diverse typen van sociale keuzeproblemen onderscheiden en voor elk type de relevantie onderzocht van de onmogelijkheidsstellingen zoals hierboven genoemd. Zie hiervoor bij voorbeeld Sen (1977a, 1986).

Samenvattend:

(1) *HP* meent dat men in de sociale keuzetheorie interpersoonlijke nutsvergelijking heeft laten vallen, terwijl het juist één van de belangrijkste onderzoeksthema's is.

(2) Hij verwacht vergelijkbaarheid van nut met meetbaarheid van nut.

(3) Hij legt de stelling van Arrow verkeerd uit.

(4) Hij noemt niet de belangrijke varianten van de stelling van Arrow die rechtstreeks betrekking hebben op collectieve rationaliteit.

(5) Hij kiest Amartya Sen als de hoofdfiguur in zijn bespreking van de sociale keuzetheorie. Hij gaat echter volledig voorbij aan de bijdrage van Sen op de diverse terreinen van de sociale keuzetheorie. Wel bespreekt hij opvattingen van Sen die slechts zijdelings met de sociale keuzetheorie te maken hebben.

Referenties

- Arrow, K.J. (1963), *Social Choice and Individual Values*. 2e uitgave, New York.
- Arrow, K.J. (1967), 'Values and collective decision making'. In: P. Laslett en W.G. Runciman (red.), *Philosophy, Politics and Society*. Third Series Basil Blackwell, Oxford.
- Arrow, K.J. (1977), 'Current developments in the theory of social choice'. *Social Research*, 44: 607-622.
- Black, D. (1958), *The Theory of Committees and Elections*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Blackorby, C.D., D. Donaldson en J.A. Weymark (1984), 'Social choice with interpersonal utility comparisons: a diagrammatic introduction'. *International Economic Review*, 25: 327-356.
- Condorcet, M. de (1785), *Essai sur l'Application de l'Analyse à la probabilité des Décisions Rendues à la Pluralité des Voix*. Parijs.
- d'Aspremont, C., en L. Gevers (1979), 'Equity and the informational basis of collective choice'. *Review of Economic Studies*, 44: 199-210.
- Dodgson, C.L. (1876), A method of taking votes on more than two issues. In Black (1958).
- Fishburn, P. (1977), Condorcet social choice functions. *SIAM Journal of Applied Mathematics*, 33: 469-489.
- Harsanyi, J.C. (1977), *Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hildenbrand, W., en A.P. Kirman (1976), *Introduction to Equilibrium Analysis*. North-Holland Publ. Company, Amsterdam.
- Moulin, H. (1983), *The Strategy of Social Choice*, North-Holland Publ. Company, Amsterdam.
- Olson, M. (1965), *The Logic of Collective Action*. Harvard Un. Press.
- Pattanaik, P.K. (1978), *Strategy and Group Choice*. North-Holland Publ. Company, Amsterdam.
- Peleg, B. (1984), *Game Theoretic Analysis of Voting in Committees*. Cambridge Un. Press, Cambridge.
- Pellikaan, H. (1988), 'Rationele keuze, collectieve besluitvorming en de noodzaak van normen'. *Acta Politica*, Vol. 3, p. 275-309.
- Roberts, K.W.S. (1980a), 'Possibility theorems with interpersonally comparable welfare levels'. *Review of Economic Studies*, 47: 421-39.
- Roberts, K.W.S. (1980b), 'Interpersonal comparability and social choice theory'. *Review of Economic Studies*, 47: 441-50.
- Schwartz, T. (1986), *The Logic of Collective Choice*. Columbia Un. Press, New York.
- Schmeidler, D., en H. Sonnenschein (1978), 'Two Proofs of the Gibbard-Satterthwaite Theorem on the Possibility of a Strategy-Proof Social Choice Function'. In: H.W. Gottinger en W. Lerner, *Decision Theory and Social Ethics* Reidel.
- Sen, A. (1970), *Collective Choice and Social Welfare*. Holden Day Inc., San Francisco.
- Sen, A. (1974), 'Choice, orderings and morality'. In: S. Korner (red.), *Practical Reason*, Basil Blackwell, Oxford.
- Sen, A. (1976), 'Liberty, unanimity and rights'. *Economica*, 43: 217-245.
- Sen, A. (1977a), 'Social choice theory: A re-examination'. *Econometrica*, 45: 53-89.
- Sen, A. (1977b), 'On weights and measures: Informational constraints in social welfare analysis'. *Econometrica*, 45: 1539-1572.
- Sen, A. (1979), 'Interpersonal comparisons of welfare'. In: M. Boskin (red.), *Eco-*

- nomics and Human Welfare: Essays in Honor of Tibor Scitovsky*. Academic Press, New York.
- Sen, A. (1986), 'Social choice theory'. In: K.J. Arrow en M.D. Intriligator (red.), *Handbook of Mathematical Economics*. Volume III: 1073-1182.
- Suzumura, K. (1983), *Rational Choice, Collective Decisions and Social Welfare*, Cambridge Un. Press, Cambridge.
- Wriglesworth, J.L. (1985), *Libertarian Conflicts in Social Choice*. Cambridge Un. Press, Cambridge.

1. Inleiding

De reactie van Van Deemen op mijn bijdrage aan 'Hedendaagse politieke theorie' bestaat uit twee elementen: 1) een aanvulling op mijn betoog wat betreft de ontwikkeling van de social-choice-theorie en 2) een aantal kritiekpunten. Onderstaand zal alleen op de knack worden ingegaan.

Van Deemen beperkt zich in zijn reactie op het vaststellen van een twaalf-tal conceptuele fouten, één incorrecte uitleg en een twaalf-tal equivoque uitspraken, welke samengevat worden door de volgende punten: 1) het begrip 'eigenbelang' wordt verward met het begrip 'rationaliteit'; 2) binnen het rational choice paradigma worden meerdere rationaliteitsconcepties onderscheiden, hoewel er slechts één is; 3) de stelling van Arrow wordt verkeerd uitgelegd; 4) binnen de social-choice-theorie is interpersonale nutvergelijking niet losgelaten, maar is juist één van de belangrijkste onderzoeksthema's; 5) het begrip vergelijkbaarheid van nut wordt verward met meetbaarheid van nut.

2. De eerste conceptuele fout

De eerste conceptuele fout die Van Deemen noemt te kunnen vaststellen is de verwarring van 'eigenbelang' met 'rationaliteit'.

De eerste fout van de eerste is de verwarring van 'eigenbelang' met 'rationaliteit'. Maximalisatie van het eigenbelang kan zeer wel rationeel zijn maar dat is niet noodzakelijk (Van Deemen 1989: 244).

De vraag rijst: wat is nu de eerste conceptuele fout? Uit de beschrijving van Van Deemen is het niet duidelijk wat met elkaar wordt verward. Er zijn drie mogelijke interpretaties. De eerste interpretatie is dat Van Deemen geen onderscheid maakt tussen 'eigenbelang' en 'maximalisatie van